

Yleispätevä mies

MILA ENGELBERG

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 17. kesäkuuta 2016

Elettiin 1970-lukua Suomessa. Hallituksen kulttuuriministeri Marjatta Väänänen joutui kiistaan vasemmistolaiden kulttuurivaikuttajien kanssa, eikä antanut heille periksi. Sen seurauksena hänestä sanottiin, että Väänänen ”toimi kuin mies” ja että ”Suomen hallituksessa on ainakin yksi mies: Marjatta Väänänen”.

Eletään 2000-lukua Suomessa. Kansallinen Kokoomus -puolueen puheenjohtaja-vaalissa on yksi naisehdokas, ansioitunut Elina Lepomäki. Kampanjatoimisto on keksinyt hänelle vaalisloganiksi: ”Elina! Mies paikallaan.” Sanavalinta herättää huomiota muun muassa sosiaalisessa mediassa ja tiedotusvälineissä: ”Miksi pitää esittää hyvää jätkeä?”, ”Onko naisen oltava mies paikallaan?” Ehdokkaan mukaan (Iltasanomat 1.6.2016) sloganin on tarkoitus kertoa, ”että olen sopiva tähän tehtävään. Se on perinteinen suomalainen sananlasku henkilöstä, joka on pätevä, osaava, kykenevä ja näyttää kyllä taitonsa, jos pääsee ne näyttämään.”

Edellisistä esimerkeistä kuvastuva miessukupuoleen ja *mies*-sanaankin liitetty positiivinen arvo on mukana monissa ilmauksissa. Mies puhuu *miehen puhetta* ja tekee *miehen työn*. Mieheessä on *miestä pysymään sanojensa takana*. Mies *kestää kuin mies* ja *miehen lailla* vastoinkäymiset, koska mies *tarjoaa miehen vastuksen*. Lyhyesti sanottuna: *ole mies!*

Siinä missä naisen vertaaminen mieheen voi olla naiselle kunnia ja ylennys, miehen vertaaminen naiseen on helposti kielteistä ja yksi voimakkaimpia kielellisiä keinoja, joilla voi halventaa miestä. Jos mies on *neiti* tai *akkamainen* – nainen –, hän ei yleisen ajattelutavan mukaan *ole mies*.

Lingvististä sukupuolentutkimusta edustavan väitöstutkimukseni kohteena on suomen kielessä ilmenevä mieskeskeisyys, erityisesti miehen asema ihmisen nimitysten normina ja prototyypinä. Kielellinen mieskeskeisyys on määritelty ideologiaksi, jonka mukaan mies- ja maskuliinikategorian ajatellaan olevan ylempiarvoinen ja arvovaltaisempi kuin nais- ja feminiinikategoria, joka nähdään toissijaisena ja alempiarvoin-

sena (esim. Braun 1995). Lisäksi miestä kohdellaan ihmisenä ja naista ihmisen normin sukupuolittuneena poikkeamana, ”toisena” (esim. Bem 1993: 2). Bem (1993: 42) sanoo mieskeskeisyyden pohjautuvan miesnäkökulmaisuuteen, jota hän kuvaa seuraavasti:

– – miehet maailmankaikkeuden keskellä katsomassa todellisuutta omien silmiensä takaa ja kuvaamassa näkemäänsä egosentrisestä – tai mieskeskeisestä – näkökulmasta. He jakavat todellisuuden itseen ja toiseen ja määrittelevät kaiken toiseksi kategorisoidun – mukaan lukien naiset – suhteessa itseensä.

Suomen kieltä pidetään usein hyvinkin sukupuolineutraalina – eihän sen substantiiveja jaotella feminiini- ja maskuliinisukuisiin eikä naisiin ja miehiin viitata erillisillä feminiini- ja maskuliinipronomineilla. Sukupuolten asema ja eriarvoisuus kuvastuvat kuitenkin niin suomen kaltaisissa genuksettomissa kielissä kuin genuskielissä (esim. Hellinger & Bussmann 2001-2003).

Olen käsitellyt väitöstyöni osatutkimuksissa yleistävästi käytettyjen maskuliini-ilmausten, esimerkiksi *lakimies*, sekä muodoltaan ja periaatteesta merkitykseltään sukupuolineutraalin ihmisviittausten tulkintatapoja. Lisäksi olen selvittänyt pronominin tavoin käytetyn *mies*-sanan esiintymistä rikosjournalismissa ja tällaisen pronominaalisen *mies*-sanan tulkintemista. Selvityksissä on käytetty kokeellisia asetelmia, kyselytutkimusta sekä kvantitatiivista sisällönanalyysia. Tarkoitukseni ei ole ollut kehittää uusia teoreettisia malleja, vaan hakea empiiristä tutkimustietoa.

Yleistävä maskuliinisuus

Maskuliinisten ilmausten yleistävällä käytöllä tai geneerisellä maskuliinisuudella tarkoitetaan sitä, että miehen nimityksillä ja muilla maskuliini-ilmauksilla viitataan yleistävästi, geneerisesti, paitsi miehiin myös naisiin ja ihmisiin yleensä. Maskuliini-muotojen yleistävässä käytössä ihmisen nimitysten mieskeskeisyys ilmenee eksplisiittisellä tavalla. Yleistävä maskuliinisuus onkin kielellisen sukupuolittuneisuuden tutkituimpia alueita. Suomen kielessä yleistäviä maskuliini-ilmauksia muodostetaan monin tavoin. Ne ovat yhdyssanoja (esim. *koti-*, *kadun-* ja *jokamies*, *esi-isät*, *miesmuisti*), johdoksia (esim. *miehistö*, *veljeillä*, *isännöidä*), sanaliittoja (esim. *uskottu mies*), idio-meja (*muina miehinä*; *yhtenä miehenä*) sekä sananlaskuja (esim. *Auta miestä mäessä, älä mäen alla*).

Huomattava osa suomen kielen yleistävistä maskuliinimuodoista on *mies*-loppuisia ammattinimikkeitä. Niitä löytyy runsaasti myös Tilastokeskuksen ammattihakemistoista, jotka edustavat ammattinimikkeiden yleistä standardia. Esimerkiksi vuoden 2010 ammattiluokituksen liittyvässä hakemistossa mainitaan noin 500 erilaista *mies*-nimikettä (Tilastokeskus 2010).

Yleistäviä maskuliini-ilmauksia, varsinkin tehtävänimikkeitä, käytetään toistuvasti myös lakikielessä. Karppisen (2009) oikeuslingvistinen tutkimus toi esiin, että silloinen lainsäädäntö sisälsi yli 100 erilaista *mies*-loppuisia yleistävää nimikettä. Kaiken kaikkiaan *mies*-loppuinen sana esiintyi säädösteksteissä yli 10 000 kertaa.

Yleistäviä maskuliinimuotoja on pidetty ja pidetään usein edelleen sukupuolineutraaleina. Monet kielenkäyttäjät uskovat käyttävänsä niitä ilman maskuliinista merkitystä. Yleistävien maskuliinimuotojen tulkintaa käsittelevässä osatutkimuksessani kuitenkin ilmeni, että yleistävät maskuliini-ilmaukset kuten *lakimies* tulkitaan lausekontekstissa merkitsevästi useammin mieheen viittaaviksi kuin niiden sukupuolineutraalit vastineet, esimerkiksi *juristi*. Lisäksi tuli esiin, että miehet tulkitsevat maskuliinimuodot molempiin sukupuoliin viittaaviksi harvemmin kuin naiset. Yleistävien maskuliini-ilmausten sukupuolineutraalius on siis pikemminkin näennäistä.

Yleistävät *mies*-tehtävänimikkeet ovat ehkä se suomen kielen sukupuolittuneisuuden ilmentymä, jota on kommentoitu eniten vuosien mittaan esimerkiksi tiedotusvälineissä. Ollakseni tasapuolinen Kokoomusta kohtaan kiitän Kokoomuksen kansanedustajia Outi Mäkelää ja Juhana Vartiasta, jotka ottivat tiedotteessaan kantaa lainsäädännön kielenkäyttöön, erityisesti *mies*-nimikkeisiin. He esittivät neutraalien nimikkeiden käyttööntoimista lakikielessä. Vartiainen sanoo tiedotteessa: ” – – lakitermistön muuttaminen sukupuolineutraalimmaksi voisi osaltaan häivyttää mielikuvia siitä, että tietyt ammatit kuuluisivat vain tietyille sukupuolille.” (Mäkelä 2016.)

Siinä missä yleistävä maskuliinisuus ilmenee eri kielissä laajasti, ovat yleistävästi käytetyt henkilöviitteiset feminiini-ilmaisut yleensä suppea joukko. Maskuliinimuodot hallitsevat yleistävää sukupuolisuutta myös suomen kielen ihmisviittaauksissa; poikkeuksina esimerkiksi *sisarukset* ja *morsiuspari*. Yleistäviä feminiinejä voisi periaatteessa olla paljon enemmänkin. Esimerkiksi tehtävänimikkeiden käyttö tuo kuitenkin esiin, että vakiintuneitakaan feminiinisiä nimikkeitä ei yleensä käytetä miestyöntekijöistä. Anekdootti nett uutisista kertoo, miten eräässä suomalaisessa seurakunnassa palkattiin *emännän* tehtävään miespuolinen henkilö. Osa seurakuntalaisista halusi nimikkeen muutettavaksi. Kyseinen miestyöntekijä itse olisi ollut valmis työskentelemään *emäntänä*. Hän oli ryhtynyt emännän toimeen aiemmankin työnantajan palveluksessa. Siellä hänen nimikkeensä oli tosin muutettu muotoon *ruokapalveluesimies*. Seurakunnassa hänestä tehtiin *keittiömestari*.

Piilevä maskuliinisuus

Myös periaatteessa sukupuolineutraalit ihmisen nimitykset voivat olla merkitykseltään sukupuolittuneita. Esimerkiksi *sihteeri* tai *yksinhuoltaja* eivät ole naisen tai miehen nimityksiä, mutta kuulostavat monien mielestä enemmän naiseen viittaavilta. Niitä voi siten nimittää piilofeminiinisiksi. Toisaalta monet nimitykset, kuten *sotilas* tai *vanki*, ovat piilomaskuliinisia. Kuten edellisissä esimerkeissä, nimitysten piilosukupuolisuus selittyy usein kielenulkoisesta todellisuudesta ja siitä, että nimitykset viittaavat tai ovat aiemmin viitanneet nais- tai miesvaltaisiin joukkoihin.

Väitöskirjan kahdessa osatutkimuksessa käsitellään sellaista ihmisviittausten piilomaskuliinisuutta, joka ei selity ilmaisujen tarkoitejoukkojen miesvaltaisuudesta. Tällainen piilomaskuliinisuus tulee esiin esimerkeissä 1 ja 2 (seur. sivulla):

- (1) ”Suomalaiselle alkoholi tarkoittaa paria pulloa keskiolutta saunan jälkeen. Ne nautitaan kotona vaimon kanssa lottotuloksia odotellessa”, Piispa sanoo. (HS 10.10.1997, A 9.)
- (2) Rikkaat veronmaksajat ovat taas kateellisia köyhille. Köyhillä on huomattavasti parempi seksielämä. Köyhien ihmisten vaimot ovat vähemmän neuroottisia, eivätkä köyhät miehet ole elintasostressaantuneita. (Alueuutiset 18.7.2001.)

Väitöskirjan kokeellisissa tutkimuksissa olen selvittänyt sukupuolineutraalien ihmisviittausten tulkitsemista. Neutraali-ilmauksia ovat edustaneet *ihminen*-yläkäsité, sentyyppiset kategorianimitykset kuin *tyypillinen lomailija* ja *tyypillinen suomalainen* sekä pronomini *hän*. Ilmaisut esitettiin tutkimuksiin osallistuneille vastaajille tekstikontekstissa, jossa ei viitattu tarkoitteen sukupuoleen, tai ilman tekstikontekstia.

Vastaajien tehtävänä oli kuvittaa ihmispiirroksin tekstikappaleita, keksiä etunimiä ilmaisujen tarkoitetuille, kirjoittaa esseitä annetuista otsikoista tai kääntää suomenkielisiä lauseita englanniksi. Tutkimuksissa nousi toistuvasti esiin, että neutraali-ilmaukset tulkitaan keskimäärin useammin miestä kuin naista merkitseviksi.

Tulkintatapaan vaikuttaa kuitenkin tulkitsijan ikä samoin kuin sukupuoli. Noin kahdeksan vuoden ikäiset lapset tulkitsevat *ihminen*-nimityksen sekä *hän*-pronominin viittauskohteen yleensä oman sukupuolensa edustajaksi. Pikkutyttöille *ihminen* on nainen, pikkupojille mies. Ehkä he ajattelevat, että ’ihminen olen minä’. Tässä iässä tyttöjen ja poikien tulkintatavat ovat kuitenkin jonkin verran eriytyneet: pojat hahmottavat *ihmisen* ja *hänet* mieheksi useammin kuin tytöt hahmottavat kyseiset ilmaukset naista tarkoittaviksi.

Sukupuoli erottelee myös lukioikäisten ja sitä vanhempien vastaajien tulkintoja. Miehet hahmottavat neutraali viittaukset useimmiten miestä tarkoittaviksi ja keskimäärin maskuliinisemmiksi kuin naiset. Lukioiässä tyttöjen vastaukset lähestyvät poikien ja miesten tulkintatapaa eivätkä tytöt enää hahmota ihmisviittauksia ensisijaisesti naista merkitseviksi.

Periaatteessa sukupuolineutraalit ihmisviittaukset voivat siis olla piilomaskuliinisia silloinkin, kun niillä ei ole miesvaltaista tarkoitejoukkoa. Jopa *hän*-pronomini, jota on pidetty eräänlaisena suomen kielen sukupuolineutraaliuden lippulaivana, voidaan tulkita herkemmin miestä kuin naista tarkoittavaksi kontekstissa, jossa ei viitata sukupuoleen.

Pronominaalinen *mies*

Väitöstutkimuksessani käsittelem lisäksi sitä, miten *mies*-sanaa käytetään myös pronominin tavoin. Pronominaalista käyttöä havainnollistaa se, miten *mies*-sanaa toistetaan esimerkin 3 nettijutussa:

- (3) Kuva: Loma loppusuoralla – Cheek paistatteli hulppealla jahdilla

Räppäri Cheek nautti viikonlopusta veneillen hulpealla huvijahdilla.

Räppäri Cheekin tauosta tulee pian kuluneeksi tasan vuosi. *Mies* on kuitenkin jo ehtinyt ilmoittaa palaavansa keikkataulolta fanien pariin Blockfesteillä tulevana viikonloppuna.

Taukonsa alkukuukausina Cheek kiersi ahkerasti maailmaa, mutta viimeisillä lomanriipeillään *mies* on ottanut ilon irti Suomen kesästä. *Mies* on muun muassa nauttinut festarihumusta ja kestittänyt ystäviään grillibileiden merkeissä.

Viikonloppuna Cheek kaipasi meren äärelle ja vietti viimeistä vapaata sunnuntaitaan auringon hellimässä Helsingissä. Instagramissa julkaisemassaan kuvassa *mies* paistattelee Kauppatorin laitaan parkkeeratun huvijahtinsa kannella.

Cheek on kertonut odottavansa jo kuumeisesti pian koittavaa paluutaan keikkalavoille.

– Tuntuu niin hyvältä päästä taas takas! *mies* hehkutti YleX-radiolla paljastettuaan paluunsa heinäkuun alussa. (<http://www.mtv.fi/viihde/musiikki/artikkeli/kuva-loma-lopussa-cheek-paistatteli-hulpealla-jahdilla/5267086> 17.8.2015.)

Havaintoja tällaisesta *mies*-sanan käytöstä esimerkiksi tiedotusvälineissä voi tehdä jokseenkin päivittäin. *mies*-sanan pronominaalinen käyttö voi voimistaa maskuliini-ilmausten taajuutta kielenkäytössä sekä miessukupuolen hallitsevaa kielellistä asemaa.

”*mies*-pronomiinilla” näyttää olevan monenlaisia esiintymisympäristöjä. Esimerkistä 3 näkyy sen toistuva käyttötapa: *mies*-sanalla vahvistetaan, myötäillään ja ihailaankin puheena olevan miehen olemista ja tekemisiä. Esimerkiksi urheilujournalismissa sillä voidaan myös luoda miehistä yhteenkuuluvuutta mieskirjoittajan, kuvailun miehen ja oletettujen mieslukijoiden välille. Kuten Rossi (2010: 146) on osuvasti sanonut, *mies*-sanasta on tullut ”affirmatiivinen uuspronomini”. Se soveltuu tehtävään muun muassa sanaan liittyvän positiivisen sivumerkityksen ansiosta.

Toisaalta *mies*-pronominia käytetään myös kielteisesti sävyttyneissä yhteyksissä, kuvaamaan sellaista miestekijyyttä, joka on moraalitonta ja paheksuttua. Näin voidaan tehdä esimerkiksi nimeltä mainituista rikollismiehistä kertovissa uutisissa ja laajemmissa jutuissa. Esimerkki 4 on ote uutistekstistä:

- (4) Vartijoiden lisäksi [Anders] Behring Breivik saa tavata ainoastaan asianajajaansa ja vankilapappia. Toistaiseksi *mies* ei kuitenkaan ole halunnut tavata vankilan sielunpaimenta. (Metro 29.7.2011.)

Tutkimusaineistoni 1970- ja 80-luvun sekä 2000-luvun rikosjournalistisesta kielenkäytöstä toi esiin muun muassa, että *mies*-sanana käyttö pronominin tavoin on lisääntynyt rikosjournalismissa ja että sanan tarkoitteen tavanomaisin ja yleistynyt rooli on juuri rikoksen tekijyys. Analyysi paljasti lisäksi, että osa kielenkäyttäjistä hahmottaa rikollismiehestä käytetyn *mies*-pronominin viittaavan puheena olevaan mieheen heikommin kuin vastaavan *hän*-pronominin. Tämä tuli esiin myös kyselytutkimuksessa, jossa vastaajat vertailivat pronominaalisen *mies*-sanana ja *hän*-pronominin käyttöä nimeltä mainitusta miehestä rikosuutisissa. Vastaajat arvioivat pronominaalisen *mies*-sanana ja *hän*-pronominin viittaussuhteita koskevia väittämiä sekä kuvasivat tulkintojaan avovastauksissa. *mies*-pronominin luonnehdittiin olevan muun muassa tarkoitetta ”etäännytävä”, ”epämääräinen” ja ”persoonaton”. *hän*-pronominin puolestaan sanottiin olevan ”henkilökohtaisempi”, ”läheisempi”, viittaavan tarkemmin kyseiseen mieheen ja tuovan hänet lähemmäs lukijaa.

Käsittelem pronominaalisen *mies*-sanana käyttöä siitä näkökulmasta, millaisia mahdollisuuksia sanalla on kieliopillistua epämääräiseksi, indefiniittiseksi *man*-pronomiksi. *man*-pronomineiksi on nimitetty ’miestä’ ja ’henkilöä’ merkitsevistä sanoista kehittyneitä indefiniittisiä pronomineja, esimerkiksi sellaisia kuten saksan *man* ja ranskan *on*.

Erikoista kyllä, indefiniittisiä *man*-pronomineja on analysoitu suhteellisen vähän kielitieteellisessä sukupuolentutkimuksessa. Syitä tähän on vaikea sanoa. Ehkä *man*-pronominit ovat näyttäneet tutkimusalaan paljolti hallinneille englanninkielisille tutkijoille kaukaisena ilmiönä. Myös saksan kielen seksismiä on tutkittu verrattain paljon ja saksan indefiniittisestä *man*-pronominista on keskusteltu kriittisesti jo pitkään, mutta kenties *man*-pronominin tutkimista on pidetty vähemmän keskeisenä tai mahdollisena kuin esimerkiksi saksan sukupuolittuneiden tehtävänimikkeiden tutkimista.

Lopuksi

Suomen kaltaiset kielet, joissa ei ole feminiini- ja maskuliinisukua eikä sukupuolten erottelua pronomineissa, ovat olleet ja ovat edelleen vähemmistöasemassa lingvistiisessä sukupuolentutkimuksessa. Suomen kielen sukupuolittuneisuuden tutkimus tuo esiin, että kieliopillisen tai luonnollisen suvun puuttuminen kielestä ei takaa sukupuolten yhdenvertaista kielellistä edustumista. Suomen kielessä ilmenevä mieskeskeisyys rakentuu sukupuolten kaksijakoiselle erottelulle ja ilmaisee osaltaan, että sukupuoliero on hyvin merkityksellinen myös suomessa ja sen käytössä.

Lähteet

- BEM, SANDRA LIPSITZ 1993: *The lenses of gender. Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.
- BRAUN, FRIEDERIKE 1995: Making men out of people. The MAN principle in translating genderless forms. – *Working papers in language, gender and sexism* 5 s. 5–38.

- HELLINGER, MARLIS – BUSSMANN, HADUMOD (toim.) 2001–2003: *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*. Vol. 1–3. Impact: Studies in language and society 9–11. Amsterdam: John Benjamins.
- KARPPINEN, KAISA 2009: *Haastemiehen esimies. Geneerisesti käytetyt mies-loppuiset sanat ajantasaisessa lainsäädännössä*. Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja. Yksityisoikeuden sarja B: 80. Turku: Turun yliopisto.
- ROSSI, LEENA-MAIJA 2010: "Mies" ei ole pronomini – vaikka siltä saattaa näyttää. – *Tiedotus-tutkimus* 33 s. 144–150.

Verkkolähteet

- Lepomäki julistautui voittajaksi – ”Kokoomuksessa on mennyt moni asia pieleen”. Iltasanomat 1.6.2016. <http://www.iltasanomat.fi/kotimaa/art-2000001191910.html> (4.6.2016).
- MÄKELÄ, OUTI 2016: Kokoomuksen Mäkelä ja Vartiainen: Lakikieli sukupuolineutraaliksi! Tiedote Outi Mäkelän blogissa <http://outimakela.com/2016/05/31/kokoomuksen-makela-ja-vartiainen-lakikieli-sukupuolineutraaliksi/> (4.6.2016).
- Tilastokeskus 2010: Ammattihakemisto. <http://www.stat.fi/meta/luokitukset/luokitusekspertti/query.xq> (3.6.2016).

Mila Engelberg: *Yleispätevä mies. Suomen kielen geneerinen, piilevä ja kieliopillistuva maskuliinisuus*. Nordica Helsingensia 44. Helsinki: Helsingin yliopisto 2016. Väitöskirjan yhteenvedo-osa on luettavissa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/163013>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi